

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9.316.6

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.5.1>

Педоренко В. М.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського*

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УМОВАХ ІНШОЇ КРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ НІМЕЧЧИНИ)

FEATURES OF THE PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF IMMIGRANTS IN THE CONDITIONS OF ANOTHER COUNTRY (FOR THE EXAMPLE OF GERMANY)

У статті розкриваються особливості психоемоційного стану українських переселенців, які отримали захист в Німеччині. Дослідження охоплено 125 респондентів віком від 28 до 63 років. Це переважно жінки і діти, незначна кількість чоловіків від 45 і більше років, які звільнені від військової служби, молодь, матері з дітьми, люди пенсійного віку, військовослужбовці, які знаходяться на лікуванні в Німеччині внаслідок отриманого бойового поранення. Особливістю вибірки є наявність у респондентів або у їх близьких серйозного захворювання і отримання ними медичної допомоги в Німеччині. Теоретичний аналіз наукових джерел дозволив нам зробити припущення про те, що вимушені переселенці мають значні проблеми в першу чергу в психоемоційній сфері внаслідок пережитих психотравмуючих подій через російське вторгнення. На основі теоретичного аналізу та емпіричного дослідження встановлено, що негативний вплив на психоемоційний стан вимушених переселенців мають пережиті психотравмуючі події через російське вторгнення, наявність у них або у когось з їхніх близьких серйозного захворювання, а також стресові фактори самої міграції, такі як спонтанність, непрогнозованість міграції, невизначеність майбутнього, труднощі в адаптації в умовах іншої країни. Емпірично визначено наявність у респондентів високої тривожності, агресивності, ригідності, фрустрації, почуття провини, сорому і страху, емоційної напруги, роздратованості, нестриманості, труднощів у взаємодії з оточуючими, заниженої самооцінки, уникнення труднощів, боязнь невдач, негнучкість у поведінці, у поглядах, переконаннях. Нами встановлено, що 31,5% респондентів планують навесні повернутися в Україну, 32,0% респондентів планують повернутися в Україну відразу після закінчення війни, а 36,8% опитаних хотіли б залишитись в Німеччині на тривалий період.

Ключові слова: біженці, військова агресія, російське вторгнення, Україна, тривожність, агресивність, ригідність, фрустрація, почуття провини, сором, страх, особистість.

The article reveals the peculiarities of the psycho-emotional state of Ukrainian immigrants who received protection in Germany. The study covered 125 respondents aged 28 to 63. These are mainly women and children, a small number of men aged 45 and over who have been released from military service, young people, mothers with children, people of retirement age, servicemen who are being treated in Germany as a result of combat injuries. A feature of the sample is that the respondents or their relatives have a serious illness and receive medical care in Germany. The theoretical analysis of scientific sources allowed us to make an assumption that forced migrants have significant problems primarily in the psycho-emotional sphere as a result of experienced psycho-traumatic events due to the Russian invasion. On the basis of theoretical analysis and empirical research, it was established that the psycho-emotional state of forced migrants has a negative impact on the psycho-traumatic events experienced due to the Russian invasion, the presence of a serious illness in them or someone close to them, as well as stress factors of migration itself, such as spontaneity, unpredictability of migration, uncertainty of the future, difficulties in adapting to the conditions of another country. It was empirically determined that respondents have high anxiety, aggressiveness, rigidity, frustration, guilt, shame and fear, emotional tension, irritability, intemperance, difficulties in interacting with others, low self-esteem, avoidance of difficulties, fear of failure, inflexibility in behavior, in attitudes, beliefs. We found that 31.5% of respondents plan to return to Ukraine in the spring, 32.0% of respondents plan to return to Ukraine immediately after the end of the war, and 36.8% of respondents would like to stay in Germany for a long period.

Key words: refugees, military aggression, Russian invasion, Ukraine, anxiety, aggressiveness, rigidity, frustration, guilt, shame, fear, personality.

Постановка проблеми. Військова агресія Росії проти держави Україна, яка відзначається особливою підступністю і жорстокістю, цинічними вбивствами, гвалтуваннями жінок і дітей, катуваннями цивільного населення, знищенням цивільної інфраструктури, усе це спонукало громадян України до вимушених міграцій, шукаючи безпечного місця проживання для себе та членів своєї родини. Значна частина гро-

мадян України отримали допомогу всередині своєї держави і набули статусу внутрішньо переміщених осіб, інша ж частина громадян, незважаючи на побоювання, скористалася можливістю виїзду за кордон.

За інформацією уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Д. Лубінця, станом на 1 грудня 2022 року більше 14,5 млн. громадян України виїхали з України після 24 лютого 2022 року, це пере-

важно жінки та діти, приблизно 7,7 млн. українців зареєстровані в країнах Європи як отримувачі тимчасового захисту.

Однією з країн Європи, яка прийняла найбільшу кількість біженців з України, є Німеччина. Біженці обирають Німеччину, оскільки в інтернет-просторі поширені повідомлення про те, що ця країна надає українським біженцям різносторонню допомогу: медичну, соціально-психологічну, фінансову, створюються умови для інтеграції українців у суспільстві через вивчення німецької мови, працевлаштування, дітям надається можливість отримувати освіту тощо. Однак пережиті внаслідок бойових дій певні психотравмуючі події спровокували суттєві проблеми в першу чергу в емоційній сфері біженців. До того ж, на думку українців, які залишилися проживати в Україні і які прямо або опосередковано дорікають співгромадянам, які виїхали за кордон, стверджуючи, що в інших країнах вони почуваються значно краще емоційно.

З огляду на зазначене, на нашу думку потребують ґрунтовного емпіричного дослідження особливості психоемоційної сфери біженців, які вимушено опинилися в іншій країні через військові дії в Україні.

Мета статті – емпірично дослідити особливості психоемоційного стану вимушених переселенців з України в умовах іншої країни (на прикладі Німеччини).

Аналіз досліджень і публікацій. Психологічні особливості біженців, внутрішньо переміщених осіб, вимушених переселенців з України за кордон є предметом дослідження багатьох українських науковців. Багатьма дослідниками вивчався негативний деструктивний вплив військових дій, що спричинив велику кількість біженців, які змушені були покинути рідний дім, роботу, інших членів родини тощо. Так, деякі науковці вказують на негативний вплив війни, який виявляється в певних хворобливих емоційних станах, в проблемах адаптації, в підвищенні ризику суїцидальної поведінки, в проблемах ідентичності особистості, надмірній тривожності, невпевненості у собі, фобіях (В. Дуб, М. Дворник, В. Лефтеров, І. Трубавіна, Я. Юрків, Д. Луканов) [2; 3; 4; 9; 10], в зниженні рівня емпатії, інтолерантності до невідомості, в емоційному дискомфорті, відсутності оптимізму, схильності до неприйняття інших, прагненні до домінування (Ю. Максименко, О. Морозова-Йоханнессен, М. Нестеренко) [6; 9, с. 90-97].

Однак науковцями відзначаються також і позитивні особистісні зміни в українців внаслідок впливу подій війни: спостерігається активізація альтруїзму, соціальної співпраці, згуртованості, здатності до консенсусу, зростає патріотична спрямованість, волонтерська активність, оптимізм в очікуванні перемоги в війні (І. Субашкевич, А. Шпагіна) [8, с. 121, 122], підвищується здатність до рефлексії, організованість, автономність, емоційна стійкість, конкурентоспроможність (А. Бойченко, М. Слюсаревський) [1, с. 126; 7]. Однак, на нашу думку, більшість наукових досліджень присвячено вивченню проблем адаптації, психоемоційних станів внутрішньо переміще-

них осіб, натомість дослідженню психоемоційних станів переселенців, які знайшли тимчасовий захист поза межами України, приділено незначну увагу.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження особливостей емоційного стану переселенців, які отримали притулок в Німеччині, ми використували тест Г. Айзенка «Самооцінка психічних станів особистості» та розроблену нами анкету. Дослідження було проведено в жовтні-листопаді 2022 року. Опитування проводилося під час безпосередньої взаємодії із респондентами, на добровільній та анонімній основі. Усі респонденти дали згоду на участь у дослідженні.

Емпіричним дослідженням охоплено 125 респондентів, які є вимушеними мігрантами з України через російську агресію проти України. Вік респондентів – 28 – 63 роки. Як ми уже зазначали, це переважно жінки і діти, незначна кількість чоловіків зрілого віку (45 і більше років), які звільнені від військової служби, молодь, матері з дітьми, люди пенсійного віку, військовослужбовці віком 32-44 роки, які знаходяться на лікуванні в Німеччині внаслідок отриманого серйозного бойового поранення. Географія респондентів охоплює усю територію України, це переселенці з Донецької, Дніпропетровської, Вінницької, Запорізької, Київської, Луганської, Миколаївської, Харківської Херсонської областей.

Проаналізуємо отримані нами емпіричні дані. За тестом Г. Айзенка «Самооцінка психічних станів особистості» нами отримано наступні результати (рис. 1).

Як видно з рисунку 1, респонденти демонструють високі показники за шкалами тривожності, фрустрації, агресивності, ригідності. Найвищий показник у вимушених переселенців виявлено за шкалою агресивності – середнє значення становить 18,8 балів. Це вказує на те, що їм властива висока агресивність, нестриманість, вони мають значні труднощі у взаємодії з оточуючими людьми. Дуже високий показник виявлено також і за шкалою тривожності – середнє значення становить 17,9 балів: їм властива висока емоційна напруга, роздратованість, передчуття поганого, а також прискорене серцебиття, часте дихання, надмірне потовиділення.

Крім того, вимушені переселенці демонструють занижену самооцінку, вони намагаються уникати труднощів, бояться невдач, мають сильно виражену ригідність, демонструють негнучкість у поведінці, у поглядах, переконаннях, схильні вперто відстоювати свою точку зору, навіть якщо вона неконструктивна.

Наступним етапом нашого дослідження було проаналізувати за допомогою розробленої нами анкети емоційні стани, які притаманні українським переселенцям, які отримали тимчасовий захист в Німеччині. Ми запропонували респондентам оцінити за 5-ти бальною шкалою емоційні стани, які їм характерні, де 5 балів – найвищий рівень проживання даного емоційного стану, 0 балів – даний емоційний стан не є характерний респонденту. На рисунку 2 нами представлено середні показники характерних психоемоційних станів українських переселенців.

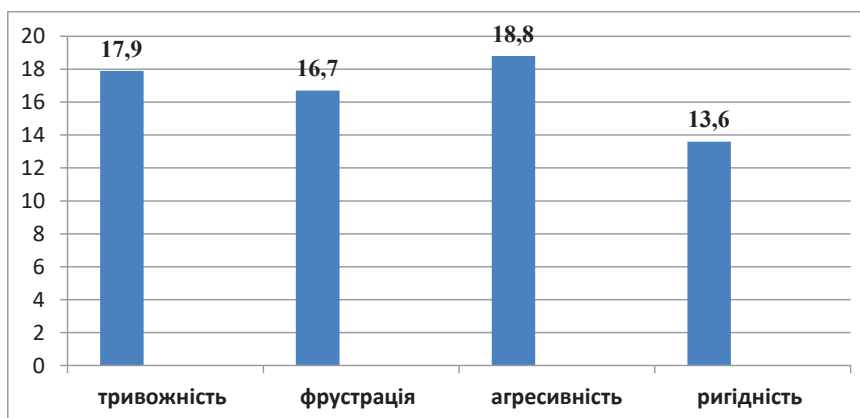

Рис.1. Середні показники самооцінки психічних станів вимушених переселенців

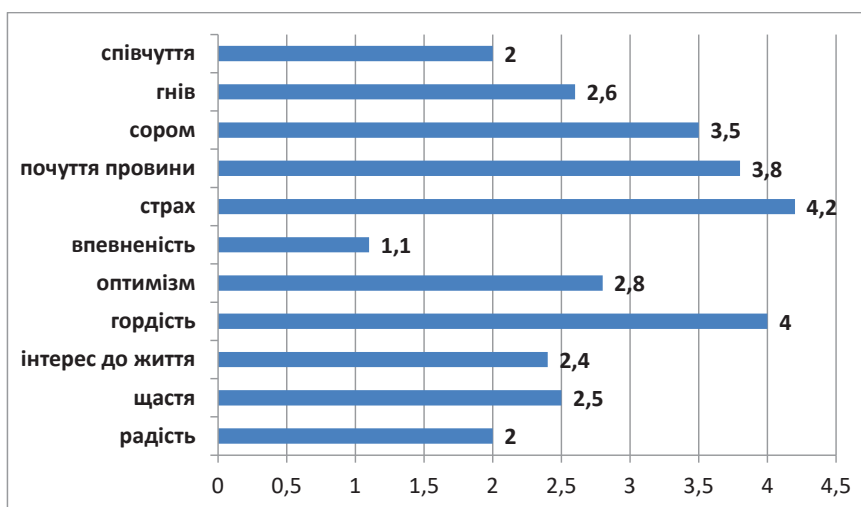

Рис. 2. Середні показники характерних емоційних станів українських переселенців

Як видно з рисунку 2, найнижче середнє значення респонденти продемонстрували за шкалою «впевненість». В індивідуальних бесідах з респондентами нам вдалося з'ясувати, що їм властивий високий показник невпевненості, яка стосується їх власного майбутнього, майбутнього власної родини. Причиною цієї невпевненості, на думку самих респондентів, звичайно, є війна, непрогнозованість її розгортання. У багатьох респондентів відчуття невпевненості пов'язане із втратою житла, роботи, а у деяких із втратою когось із близьких (чоловіка, брата, батька). Варто зазначити, що емоційний стан невпевненості респонденти відчувають стосовно власного майбутнього і своєї родини, стосовно ж держави Україна, то респондентам властивий середній показник оптимізму (2,8 бали). Відчуття оптимізму респонденти пов'язують із впевненістю в перемозі українського народу у цій війні, вірою в могутність українського війська. Крім того, нами отримано досить високий показник за шкалою «гордість». Цей емоційний стан вимушені переселенці пояснюють тим, що вони відчувають гордість, що вони українці, вони намагаються підкреслити свою національність при будь-якій нагоді, для цього вони

використовують елементи національної символіки в одязі, синьо-жовті стрічки, браслети, українську мову тощо.

Поряд із високим показником за шкалою «гордість» нами отримано досить високий показник за шкалою «сором». В індивідуальних бесідах із респондентами нам вдалося з'ясувати, що емоційний стан гордості українці пов'язують із власною приналежністю до українського народу, вони пишаються сміливістю українських захисників, слідкують за їх успіхами на фронті. А емоційний стан сорому вони пов'язують із певними особистісними проблемами, труднощами, з якими вони зіштовхнулись у чужій країні, а саме, відсутність власних елементарних речей спонукає переселенців просити житло, речі, засоби гігієни, кошти. Цей стан вимушені переселенці характеризують як такий, коли ти ніби сам собі не належиш, ти і твоя родина повністю залежать від інших людей, чужої країни.

Варто відзначити, що у такій країні як Німеччина для українських переселенців створено усі необхідні умови для належного соціального, матеріального забезпечення, створено умови для кращої адаптації і інтеграції українців у суспільство, зокрема для

українських переселенців створені соціальні служби, працюють перекладачі, відкрито безкоштовні курси вивчення німецької мови, створено умови для працевлаштування, для відвідування дітьми дитячих садочків, шкіл, інших центрів розвитку, надається медична допомога. Однак, незважаючи на це, під час індивідуальних бесід, спостережень за респондентами нами з'ясовано, що вимушені переселенці, особливо молодого працездатного віку, відчують серйозний емоційний дискомфорт, сором, який викликаний вимушеною міграцією, пережитими внаслідок війни психотравмуючими подіями, розлукою з рідними людьми, країною, звичними умовами існування мовним бар'єром. Самі переселенці з сумом згадують своє життя в Україні, домашні ритуали, свята, які раніше не мали великого значення, і тепер багато переселенців порівнюють себе із безпритульними людьми, які не мають у суспільстві ніяких прав.

На нашу думку, переживання вимушеними переселенцями почуття сорому спричинює низькі показники за шкалою «співчуття» (2,0 бали). З одного боку, це може вказувати на загострення егоїстичної спрямованості вимушених переселенців. Однак, як вони самі визнають, вони не дозволяють собі проявляти емоції, особливо позитивні, вони стали більш «товстошкірі», і як наслідок, вони перестали співчутливо ставитись до інших людей і до самих себе, що, на нашу думку, свідчить про різке зниження емоційної чутливості, емпатійності, зростання байдужості.

Досить високий показник нами отримано за шкалою «почуття провини». Сформована нами вибірка має свою особливість. Переважна більшість – це люди, які, крім того, що вони втікали від війни, змушені були шукати прилисток в іншій країні через проблеми зі здоров'ям, потрібну їм медичну допомогу вони не могли отримати в Україні через війну. Для українців під час війни медичні послуги в Німеччині надаються безкоштовно через систему страхування. А тому ситуація виглядає так, ніби завдяки війні, ці українці змогли отримати якісні медичні послуги. Це вимушені переселенці, які мають такі хвороби, як онкологія, серцево-судинні захворювання, люди з обмеженими функціональними можливостями, які потребують хірургічного втручання та ін. Наявність цієї обставини має значний вплив на переживання респондентами почуття провини.

Зауважимо, що високі показники за шкалою «почуття провини» найбільш характерні для переселенців віком від 28 до 46 років, у старших за віком переселенців показник за шкалою «почуття провини» є значно нижчим. Серед наших респондентів є військові, які отримали бойові поранення і теж знаходяться на лікуванні в Німеччині, у них показник почуття провини має низький або нижче середнього рівень. Однак вони досить часто під час дослідження наголошували на тому, що як тільки стан їхнього здоров'я покращиться, вони планують повернутись на фронт до побратимів.

На нашу думку, виявлені нами високі показники за шкалою «почуття провини», «сором» може і в май-

бутньому мати негативні наслідки, оскільки цей емоційний стан може перейти в синдром «біженця», який характеризується постійним пригніченням станом, сумом, почуттям провини через те, що покинули країну, рідних і близьких людей через війну і вчасно не повернулись до рідної домівки, оскільки почали облаштовувати своє життя в іншій країні.

В індивідуальних бесідах власне почуття провини респонденти характеризували наступним чином. Вони відчують провину через те, що під час війни вони покинули країну, поїхали шукати більш безпечні, кращі умови проживання і це почуття провини вони відчували із самого моменту переїзду. Крім того, це почуття провини ще й спровоковане зовні, оскільки в близькому оточенні переселенців знаходились люди, які дорікали тим, що їм значно легше живеться закордоном, ніж в Україні, адже в Німеччині не літають ракети, не вимикають світло, є тепло і вода, виплачують кошти і багато інших аргументів. Крім того, спілкуючись із іншими переселенцями в Німеччині, досить часто виникають суперечки з приводу причини переїзду українців з тих регіонів, які постраждали від війни менше, ніж Маріуполь, Донецьк, Харків, Херсон та інші регіони. Також досить часто виникають дискусії з мовного і релігійного питання.

На думку переселенців, зовні у них складається враження, що в Німеччині українці об'єднуються, створюють певні групи в соціальних мережах, типу фейсбук, телеграм тощо, з метою надання допомоги і підтримки один одному, але в той же час між самими українцями виникає багато суперечок з різних причин. Ми пояснюємо наявність цих суперечок в першу чергу тим, що усі без виключення вимушені переселенці є психологічно травмованими війною, вимушеною міграцією, а тому досить гостро реагують навіть на несуттєві зауваження чи звернення. Крім того, як показали результати нашого дослідження, вимушені переселенці демонструють конфліктність, негнучкість у поведінці, у переконаннях, схильні вперто відстоювати свою точку зору, навіть якщо вона неконструктивна. Ми вважаємо, що ця конфліктність вимушених переселенців спричинена також і високими показниками відчуття емоції страху, за даною шкалою нами отримано найвищий показник (4,2 бали).

Щодо емоції гніву, то вимушені переселенці відчують цей емоційний стан виключно до Росії, росіян, їх вони звинувачують в розв'язаній війні проти українців. До громадян Німеччини вимушені переселенці відчують щире вдячність і повагу.

За позитивними емоціями, такими, як радість, щастя вимушені переселенці демонструють дещо занижені показники – 2,0 і 2,5 балів. За їхніми словами, їм приносить радість задоволення елементарних потреб, таких як наявність житла, необхідного одягу, харчування, а також те, що рідні і близькі в безпеці. Радість і задоволення вимушені переселенці відчують від гарних новин з України про хід воєнних дій, активно їх обговорюють.

Щодо інтересу до життя, то нами отримано нижче середнього показник за цією шкалою – 2,4 бали. Як

пояснюють самі вимушені переселенці, вони приїхали до Німеччини ще навесні або влітку і за цей час вони намагаються жити повноцінним життям, вони намагаються більше прогулюватись вулицями Німеччини, вивчають звичаї цієї країни, багато хто почав відвідувати мовні курси для того, щоб адаптуватись до нових умов проживання у новій країні і таким чином у них пробуджується інтерес до життя.

Під час дослідження ми поставили респондентам також питання «Чи плануєте ви повертатись в Україну». На початку грудня інтернет-платформа EWL спільно із Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету оприлюднили результати опитувань українських біженців в Польщі та Німеччині чи планують вони повертатися в Україну після закінчення російської агресії. За результатами їхнього опитування близько 28% українських біженців планують повернутися в Україну якнайшвидше, близько 31% планують залишитися в Німеччині ще мінімум на рік по закінченню війни, а близько 14% планують залишитися в Німеччині ще на декілька років, приблизно 48% українських біженців не планують повертатися до України. Ми отримали дещо інші результати дослідження. 31,5% респондентів планують навесні повертатися в Україну, незалежно від того, закінчиться до того часу війна чи ще не закінчиться. Це переважно респонденти старше 50-ти років, також люди, які проживали в Україні в сільській місцевості, які звикли навесні працювати на земельних ділянках, вести власне господарство тощо. 32,0% респондентів повідомили, що планують повернутися в Україну відразу після закінчення війни, а 36,8% опитаних відповіли, що хотіли б залишитись в Німеччині на тривалий період. Як зазначають самі респонденти, відразу після приїзду до Німеччини, усі вони хотіли швидко повернутися в Україну, але чим більше вони знаходяться в іншій країні, тим більше вони адаптуються до нових умов проживання і сум за рідною домівкою, Батьківщиною відчувається вже не так гостро.

Слід відзначити, що більшість респондентів на початку дослідження неохоче ділились своїми думками, переживаннями, проявляли схильність порів-

нювати умови життя, звичаї в Україні та Німеччині. Окремі респонденти почали відвідувати мовні курси і вивчати мову, інші беруть з них приклад і теж поступово починають адаптуватись до нових умов суспільства, однак цей процес відбувається досить повільно. Більшість вимушених переселенців все таки наголошують на бажанні повернутися в Україну, а тому не бажать вивчати мову, інші посиляються на проблеми зі здоров'ям. Нами встановлено також частина вимушених переселенців, які висловлюють незадоволення створеними для них умовами проживання, наданням соціальних послуг, великими бюрократичними труднощами, що також є причиною багатьох суперечок між самими вимушеними переселенцями.

Висновки. Отже, теоретичний аналіз наукових джерел дозволив нам зробити припущення про те, що вимушені переселенці мають значні проблеми в першу чергу в психоемоційній сфері внаслідок пережитих психотравмуючих подій через російське вторгнення. Крім того, негативний вплив на психоемоційний стан вимушених переселенців має наявність у них самих або у когось з їх близьких серйозного захворювання, а також стресові фактори самої міграції, такі як спонтанність, непрогнозованість міграції, невизначеність майбутнього, труднощі в адаптації в умовах іншої країни.

Нами встановлено, що вимушеним переселенцям характерні висока тривожність, агресивність, ригідність і фрустрація. Вони відчувають високу емоційну напругу, роздратованість, передчуття поганого, нестриманість, мають значні труднощі у взаємодії з оточуючими людьми, демонструють занижену самооцінку, намагаються уникати труднощів, бояться невдач, демонструють негнучкість у поведінці, у поглядах, переконаннях. Нами також встановлено, що вимушеним переселенцям характерні високі показники почуття провини, сорому і страху, що в майбутньому може мати негативні наслідки, оскільки цей емоційний стан може перейти в синдром «біженця». Отримані нами результати дослідження підтверджують необхідність надання вимушеним переселенцям систематичної психологічної допомоги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойченко А. В. Психологічні особливості становлення автономності особистості в умовах війни. *Науковий журнал «Гуманітарні студії: історія та педагогіка»*. 2021. № 1 (01). С. 125-128.
2. Дворник М. С. Дистанційні модулі підтримання психологічного благополуччя особистості в період очікування миру. *Виміри особистісних трансформацій: матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Ніжин, 6 жовтня 2021 року); Т. М. Титаренко (голов. ред.) та ін. Київ: ІСПП НАПН України, 2021. С. 11-15.*
3. Дуб В. Соціокультурні характеристики ціннісних орієнтацій вимушених переселенців. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 2021. Вип. 49. С. 61–71.
4. Лефтеров В.А. Психологічні особливості екстремальної міграції в Україні. *Координати розвитку психології здоров'я: реалії та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Вінниця, 23-23 листопада 2018 р.); за заг. ред. проф. О.В. Бацилевої. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 106-110.*
5. Максименко Ю., Морозова-Иоханнессен О. Психологічні особливості особистісних змін переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії) *Вісник Національного університету оборони України*. № 5 (69) 2022. С. 90-97.
6. Нестеренко М. О. Роль особистісних ресурсів у адаптації вимушених переселенців до нових умов життя. *Науковий журнал «Гуманітарні студії: історія та педагогіка»*. 2021. № 1(01). С. 200-202.
7. Слюсаревський М. М. Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді. *Вісник НАПН України*. 2022. № 4(1). С. 1-11.
8. Субашкевич І. Р., Шпагіна А. Д. Дослідження соціально-психологічних настроїв українців у період війни. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2022. Том 33 (72). № 2. С. 116-122.

9. Трубавіна І. Спектр проблем біженців в Україні в війні 2022 року: акценти і спостереження. Збірник тез II Міжнародної наукової конференції «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки», 21-22 квітня. Т.: ФОП Паляниц В.А., 2022 С. 29-31.

10. Юрків Я. І., Луканов Д. В. Труднощі соціально-психологічної адаптації вразливих верств внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2021. Вип. 1 (48). С. 469-472.